

"BEHCƏT ƏR-RUH" RİSALƏSİ HAQQINDA

Aydan Babayeva-Rəşidova,
Azərbaycan Milli Konservatoriyasının doktorantı
E-mail: aidanbabayeva@gmail.com

Orta əsr musiqisi haqqında dəyərli fikirləri özündə ehtiva edən risalələrdən biri "Behcət ər-Ruh" (mənası ruhun şadlığı, şənliyi kimi anlaşılır) risələsidir. X-XI əsrlərdə yazılan və XIX əsrdə müxtəlif katiblər tərəfindən üzü köçürülərək əlavələr edilən bu risələdə orta əsr musiqi elminə dair dəyərli və zəngin fikirlər öz əksini tapmışdır.

"Behcət ər-Ruh" risələsi hal-hazırda dünyanın müxtəlif əlyazmalar xəzinələrində qorunub saxlanılır. Farsdilli əlyazmalar kataloqlarının əksəriyyətində onun haqqında məlumat var. Müəllifi anonim kimi təqdim edilən bu risələnin ilk sözlərindən bəlli olur ki, "bu risələ ruh elmi deyilən musiqi elmi haqqındadır". Burada musiqi elminin müxtəlif sahələrinə dair məlumat olduqca gözəl və canlı dillə səlis və nəfis şəkildə şərhini tapmışdır. Risələnin əvvəlində musiqi elminin mənbəyi haqqında məsələlərə toxunaraq müəllif onun yaranışının dinimizlə bağlılığını qeyd edir və müxtəlif rəvayətlərə yer verir. Əsərin sonrakı səhifələrində musiqinin insana göstərdiyi təsir, onun göy cisimləri ilə əlaqəsi, musiqi alətləri haqqında əfsanələr və onların düzəldilməsi qaydaları, muğamın avazları, şöbələri, pərdələri, guşələri və s. haqqında müxtəlif məlumatlar və ifaçılara dəyərli məsləhətlər öz əksini tapır. Məhz burada musiqi elminə dair dəyərli fikirlərin bolluğu, zənginliyi və rəngarəngliyi Azərbaycan musiqişünaslığında risələnin ayrıca tədqiqatlara ehtiyacı problemini qaldırır. Əsərin ayrı-ayrı nüsxələri müxtəlif adlar altında dünyanın müxtəlif ölkələrində qorunub saxlanılır: İranın bir neçə dövlət kitabxanası və şəxsi kolleksiyalar, Kembriç, Sankt-Peterburq, Stokholm və digər şəhərlərin əlyazmalar xəzinələri həmin sıradadır. Maraqlı məqam kimi bu risələnin ötən əsrin birinci yarısında Qahirədə Avropa şərqşünasları Farmer və de Borqomalenin ingilis dilində tərcüməsi şəkildə çapı qeyd edilməlidir.

Risələ aşağıdakı hissələri özündə ehtiva edir:

1. Bu elmin (yəni musiqi elminin) mənbəyi və başlanğıcı haqqında.
2. Bir sıra müdrik insanların bu elm haqqında fikirləri (və ya

bəzi filosofların rəyləri).

3. Bu elmin insan varlığı ilə əlaqəsi, onun insan vücudunda nisbəti, təsiri.
4. Musiqi elminin yeddi ulduz və göy cisimləri ilə əlaqəsi.
5. Əsas ölçülər və məqamların səşqatları (hərəkətləri).
6. Musiqi elmi ilə poeziyanın vəhdəti.
7. Səsdüzümlərinin Merkuri və Venera planetlərinin hərəkəti ilə əlaqəsi.
8. Hər kəsin harada və hansı nəğməni oxumalı olduğu haqqında.
9. İfa zamanı pərdələrin hansı sirləri vardır? Yəni bir pərdədən digər pərdəyədək neçə bang olur (bang – avazın yaradılmasının beşinci mərhələsinin adıdır. Əgər tərənadə (avazın yaradılmasının dördüncü mərhələsi – dodaqlar sözlərin tələffüzünə əsasən açılıb bağlanır, melodiya inkişaf baş verir) birinci dang (məqamın səssirasının tetraxorda bənzər müəyyən hissəsi) istifadə edilirsə, bangda ikinci dang səslənir. Bangda melodiyanın kulminasiyası baş verir ki, bu da ovc (yüksəklik) adlanır. Burada ifaçı müxtəlif texniki priyomlarını nümayiş etdirir).
10. Mütəxəssislərin musiqi elminin fərdi və ümumi şəkildə öyrənilməsi və mənimsənilməsi barədə fikirləri.

Risələnin əvvəlində musiqi elminin mənbəyi haqqında məsələlərə toxunaraq müəllif onun yaranışının dinimizlə bağlılığını qeyd edir və müxtəlif rəvayətlərə yer verir. Risələnin "Filosof alimlərin bu elmin mənbəyi haqqında söylədikləri" I bəndində Adəm peyğəmbərin yaradılışı zamanı onun bədəni və ruhunun birləşməsi haqqında rəvayət öz əksini tapır. Adəmin bədəni Ruhdan qorxmağa və ona nifrət etməyə başlayanda Yaradanın qüdrətinin çağırışı Cəbrayıl mələyə çatır və mələk incə tövsiyələr vasitəsilə Ruhun əbədi məskəne getməsinə yol göstərir. Cəbrayıl aləmlərin Rəbbinin əmrlərinə əsasən həzin bir avazla Rast muğamı üzərində "dərədər-tən, dərədər-tən" melodiya-sını ifa edir. Müqəddəs ruh bədənə daxil olandan sonra isə «Yaradanın insanda!» mövcudluğu baş tutur. Bu fikirlər Qurani-Kərimdə öz

əksini tapır: "Mən ona ruhumdan üfürdüyüm zaman siz ona səcdə edin" (Qurani-Kərim. Hicr. 29). Bu fikirlərə biz həmçinin İran şahı Sultan Hüseyin Səfəvinin (1694-1722) sarayında fəaliyyət göstərmiş sənətkar Amir xanın «Risale-i mousiki» elmi əsərində də rast gəlirik (5, s. 285-293). Mirza-bəyin "Musiqi haqqında risələ"sində isə Rast üzərində Xəzin adlanan melodiya ifa olunması qeyd edilir. Sözügedən melodiya bu günümüzədək farslar tərəfindən Rast-Pəncgah avaz-dəstgahında ifa edilir və "qəmgin melodiya" kimi anlaşılır. İran musiqisində "Rast-Pəncgah" adlı muğamın olmasını fransız alimi Jan Dürinq özünün "İran musiqisinin ənənələri və mənşəyi" adlı elmi kitabında bir daha təsdiqləyir (9). Risələnin müəllifi girişdə (bu risələ ruh elmi deyilən musiqi elmi haqqındadır) "... tənbur simində Pəncgah nəğməsinin ah-naləsi səsləndi və Mühəyyər, Zəbul və Çahargah qərarlılığının udu Hümayun oduna atıldı" fikirləri ilə əvvəlki fikri bir daha sübut edir.

Sonrakı səhifələrdə musiqinin insana göstərdiyi təsir, göy cisimləri ilə əlaqəsi, musiqi alətləri haqqında əfsanələr və onların düzəldilməsi qaydaları, muğamın avazları, şöbələri, pərdələri, guşələri və s. haqqında müxtəlif məlumatlar və ifaçılara dəyərli məsləhətlər öz əksini tapır.

Əsərin müəllifinin anonim kimi təqdim olunması maraqlı doğuran məsələlərdən biridir. Əlyazmanın 3b vərəqində onun adı Əbdülhüseyn İbn Mehdi əş-Şirazi, 6a vərəqində Əbdülmömin İbn Səfiəddin İbn İzzədin İbn Mühyiəddin İbn Nəmətullah İbn Qabus İbn Vəşmgir Cürçani göstərilir, 42a və 49a vərəqlərində isə yenidən Əbdülhüseyn Şirazinin müəllifliyi öz əksini tapır. AMEA Əlyazmalar İnstitutunun kataloqunda risələnin ilk müəllifi haqqında məlumatın yoxluğu və Əbdülhüseyn İbn Mehdi Şirazi tərəfindən 1872-ci ildə üzünün köçürülməsi bildirilir. Lakin tədqiqatçı G.Şamilli öz dissertasiyasının avtoreferatında "Behcət ər-Ruh" risələsinin müəllifinin Abd al-Mömin Səfi əd-Din olmasını qeyd edir.

İslam dünyasının musiqi elmi ənənələrinin transformasiyası dövründə yaranan musiqi risələləri formal xarakter daşımışdır. Yəni musiqi konsepsiyalarının dəyişdiyi bir dövrdə "musiqi haqqında risələ janrı" müəllifi risələlər vasitəsilə öz dünyagörüşünü və ideoloji təlimlərini nümayiş etdirirdi. Tədqiqatçı G.Şamilli dövrün mədəni-tarixi kontekstini təhlil edərkən burada şiə və sufi təlimlərinin qovuşması qənaətinə gəlir. Daha sonra qeyd edir ki, sufizmin ideoloji rolu daha mühüm olmuşdur.

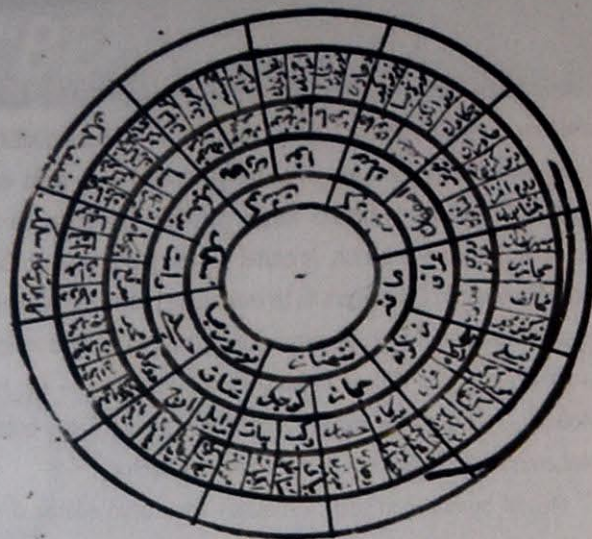
Müəllif risələdə etnoorqanoloji məsələlərə də toxunmuşdur və

5 alətin hazırlanma qaydasından söhbət açmışdır. Bunlar aşağıdakılardır: ərgənün, barbət, qanun, musiqar və tənbur (müəllif bu alətin adını "çalğıçıların tar adlandırdığı tənbur" kimi qeyd edir). Risələdə "Kimin hansı musiqi alətini düzəltdiyi haqqında" bir bəndə vardır: Platon – ərgənün, Aristotel – şadərğu, Bərqamalı Qalen (Ərəb dünyasında Calinus adı ilə tanınan yunan soylu romalı, həkim, filosof, Orta platonizmin tanınmış nümayəndəsi Claudius Halenus, təxminən e.ə. 129-200) – tənbur, Əbu Əli (İbn Sina) – ud, İshaq Mousəli (X-XI əsrlər, Mosul) – yeddibəndli ney, İbn Tali – balaban, Məhəmməd Əmin Tavusi – surnay, Fərabî – santur.

Müəllif burada həmçinin 4 mələyin adını qeyd edərək 4 şəddi (yüksəklik) məhz onlarla əlaqələndirir. I şəddin Cəbrayıl mənsub olduğunu qeyd edən müəllif onun Dügah üzərində zikr elməsinə qeyd edir. Növbəti üç şədd isə belədir: II şədd – Mikayıl – Çahargah, III şədd – İsrəfil – Müxalif, IV şədd – Əzrayıl – Əraq. Digər səhifələrin birində isə müəllif iki alimin – Əbu Əli Sina Məğribi və Əbu Məşər Bəlxinin (Ömər Əbu Məşər İbn Məhəmməd Bəlx, IX əsrdə yaşamış məşhur Orta Asiya münəccimi və riyaziyyatçısı) adını qeyd edərək dörd şəddi təyin etmələrini bildirmişdir.

Əsərin III hissəsində musiqi terapiyası məsələlərindən də söhbət açılır. Müəllif musiqi elminin insanın vücuduna olan təsiri adlanan bu hissədə filosofların yaradıcılığında titrətmə, vərəm, qulunc, bağırçağın çevrilməsi kimi bir çox xəstəlikləri musiqi elminin qanunlarına əsaslanaraq muğamat, pərdə və qəribə nəğmələr köməyi ilə müalicə etməsi haqqında geniş fikirlərə rast gəldiyini qeyd edir. III bəndin sonuncu səhifəsində müəllif yaşadığı dövrdə olan musiqinin terapevtik əhəmiyyətini belə təsvir edir: "Belə ki, hər nəğmənin yeddi göy cisminin vasitəsilə müəyyən xəstəliklə əlaqəsi vardır. Qədim zamanlarda həkimlər xəstəni çalğı alətlərinin yardımı ilə sağaldırdılar..." Hissənin əvvəlində həmçinin bu mövzunun təşrih (kəşib-doğrama, tibb (anatomiya) elmi aspektindən) baxımından araşdırılmasının əhəmiyyətini də vurğulamışdır.

Risələdə silsiləli formalar kimi avaz və dəstgahlar verilmişdir. Avaz musiqi termini kimi dörd mənanı özündə ehtiva edir. Yəni "dəstgah" adlanan mürəkkəb modullar sistemini özündə ehtiva edən vokal üslub; dəstgaha uyğun olan köməkçi məqam sistemi; qeyri-metrik vokal üslubda səslər ritmik struktur növü; orijinal vokal üslubda improvizasiya. Lakin "Behcət ər-Ruh" risələsində avaz termini silsiləli kompozisiya quruluşu kimi tədqiq edilir. Buna misal kimi risələdən bir diaqramın seqmentinə nəzər yetirək.

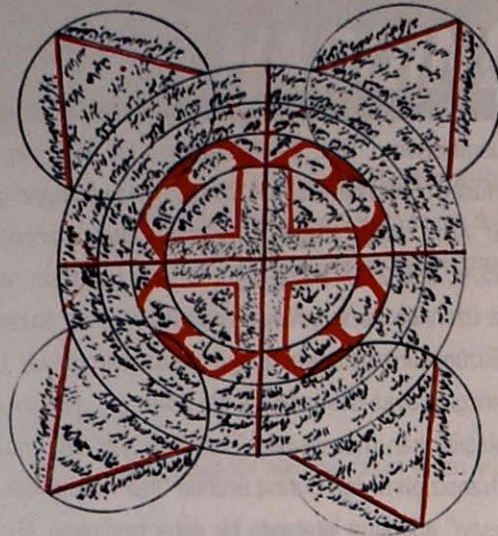

Diagramın seqmenti

Diagramın seqmenti özündə beşmərhələli konsentrik quruluşu ehtiva edir. Buradan məlum olur ki, hər bir avazda – 2 muğam, 4 şöbə və 8 guşə vardır. Aşağıda isə "təsnif-e dastgah-e Səlmək və kar-amal-e dastgah-e Səlmək" yazıları vardır. Təsnif bildiyimiz kimi, vokal-instrumental janrdır. Diqqəti cəlb edən Karamal termini isə qədim musiqi kitablarının bəzində dastgahlar tərkibinə daxil olan guşələrin adı kimi anlaşılır... Övliya Çələbi öz "Səyahətnamə"sində xanəndə dərviş Ömər Gülşəninin nəğməkarlıq sənətini alqışlayaraq yazır ki, o, Segah məqamında nə qədər "kar, nəqş, səvt, zikr, zəcəl, təsnifat, qollar, şərqyyə, arəsəfiyyat" var isə hamısını böyük məharətlə ifa edirdi (2, səh. 73). Diagramda verilən Səlmək avazının quruluşunu nəzərdən keçirək:

Səlmək							
Busəlik				Rast			
Səba		Əşiran		Pəncgah		Mübərriqə	
Bayatı	Hicazi-	Zirkeş	Behri-	Mavəliya	Səmai	Əraq	Düqah
-Kürd	nazik		nazik				
Təsnif Səlmək				Kar-amal dastgah Səlmək			

Risələdə diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də dastgahlar haqqında məlumatları özündə əks etdirən illüstrasiyadır. X-XI əsrlərdə dastgah forması mövcud olmadığı üçün illüstrasiyanın XIX əsrdə katib tərəfindən risaləyə əlavəsi güman edilə bilər (illüstrasiya 8).

Bir neçə muğamın bir-birinin ardınca səslənməsi nəticəsində yaranan kompozisiya muğam məcmuəsi və muğam dastgahı adlanır. Fars musiqişünası K.Katçi "dastgah" sözünü iki qismə bölərək "dast" – əl, "gah" – yer, məkan kimi təqdim etmişdir. Bununla bərabər, Əli Həsabinin fikirlərinə əsaslanaraq qeyd etmişdir ki, "gah" sözü "qat" pəhləvi sözündən əmələ gəlmişdir və pəhləvi dini musiqisi kimi anlaşılır.

İllüstrasiyada dörd dastgahın şöbələrinin adı təsvir olunmuşdur: Rast Pəncgah, Hüseyini və Segah, Humayun-o-Düqah, Çahargah-o-Müxalif. Özündə dastgahın ənənə melodik xarakterini ehtiva edən 4 üçbucaq fiquru 4 zirvə sferanı təsvir edir; qara və qırmızı mürəkkəblə qeyd olunub. Sakral mərkəz isə qırmızı mürəkkəblə çəkilən 8 bucaqlı fiqurdur. Mərkəzi dairənin mərkəz hissəsinin səkkiz hissəyə bölünməsi Cənnət bağlarının səkkiz qapısına işarədir. Həmçinin mərkəzi dairədə dörd «həyat axını» boyunca gedən və su dalğasına bənzəyən dörd hissə hər bir dastgahda ifalanan şöbələrin ardıcılığını əks etdirir.

Bu diagram görünüşünə görə buddistlərin "mandala" sənətini xatırladır.

"Hər kəsin harada və hansı nəğməni oxumalı olduğu haqqında" fəslində müəllif musiqinin hər tayfanın yanında onun təbiətinə uyğun pərdədə oxunması vacibliyini qeyd etmişdir.

Müəllif girişdə (

این رساله در مورد علم موسیقی است. که روح علم آن است

) qeyd edir ki, risalənin yaranması Əbdülhüseyn İbn Mehdi aş-Şirazi Mahmud Qəznəvi sarayında baş tutmuşdur. Sultan Mahmud Qəznəvinin 971-1030-cu illərdə yaşamasını və 998-1030-cu illərdə Qəznəvilər dövlətinə hökmdarlıq etməsini nəzərə alaraq "Behcat

ər-Ruh" risaləsinə X-XI əsrlərə aid edə bilərik. Lakin əlyazmada Əbdülqadir Marağayinin, Nəcməddin Kövkəbinin, Şeyx Fəridəddin Əttarin şeirlərindən istifadə tədqiqatçıların yanlışlarına səbəb olan məqamlardan biridir. Əsərin sonuncu səhifəsində katib "musiqiyə dair bu risalə çərşənbə günü, 1233-cü ilin rəbiüləvval ayının iyirmisi Qacariyyə hökumətinin dövründə müsəlman Kaşan şəhərində sona çatdı" sözlərini qeyd edir. Bu isə milad tarixi ilə 21 yanvar 1818-ci ilə istinad edir. Zənnimcə, bu cümlələr məhz katibin risaləyə əlavəsidir.

Ədəbiyyat:

1. R.Kələqi, Nazar-ı be mūsīqī II, Tehran, 1317 Ş./1938, pp. 111-12.
2. Bədəlbəyli Ə. İzahlı monoqrafik lüğət. B., 2017, 511 s.
3. Behcat ər-Ruh. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsi. M-448.
4. Шамилли Г. Классическая музыка Ирана: фундаментальные категории теории и практики: диссертация ... доктора искусствоведения : 17.00.02 / Шамилли Гюльтекин Байджан кызы; (Место защиты: ФГНИУ "Государственный институт искусствознания").- Москва, 2009.- 410 с.
5. Г. Шамилли. Предисловие к публикации «Трактата о мусики» Мирза-бея // Искусство Востока. Художественная форма и традиция. СПб., 2004.
6. Гейзер Э. Стабильное и мобильное в семантике и драматургии канонических произведений. «Современные проблемы филологии, искусствоведения и культурологии» Материалы международной заочной научно-практической конференции. 14 августа 2012 г. 113 с.
7. Виноградов В. Классические традиции иранской музыки: М., Советский композитор, 1982, 184 с.
8. Багирова, Санубар Юсуфовна Проблемы мугамного формообразования : Дис. ... канд. искусствоведения : 17.00.02. Баку, 1984.
9. During J. Musiche d'Iran : La tradizione in questione (trad. Giovanni De_Zorzi), Milan, Ricordi, coll. « Popoli & musiche », 2005, 232 p.

Резюме

Бехжат ар-Рух (что означает счастье и радость души) является одним из трактатов, содержащих ценные идеи о средневековой музыке. Важные вопросы, представляющие интерес в этом трактате, были рассмотрены в статье.

Ключевые слова: трактат, бехжат ар-рух, музыка, наука.

Summary

Behjat ar-Rukh (which means happiness and joy of the soul) is one of the treatises containing valuable ideas about medieval music. Important issues of interest in this treatise were examined in the article. Here, too, were analyzed diagrams and illustrations that reflect information about dastgah and avaz.

Key words: treatise, Bahjat ar-Ruh, music, science.